

Η ΕΝΝΟΙΑ ΤΟΥ ΧΡΟΝΟΥ ΣΤΟΝ ΑΡΙΣΤΟΤΕΛΗ ΚΑΙ ΣΤΟΝ HENRI BERGSON

Η έννοια του χρόνου

Τι είναι ο χρόνος; Το ερώτημα αυτό απασχολεί τον άνθρωπο, διότι καθορίζει αποφασιστικά την ύπαρξή του. Η απάντηση όμως μένει χαμένη στα μονοπάτια των φιλοσοφικών αναζητήσεων. Από την αρχαιότητα έως σήμερα, ο άνθρωπος προσπαθεί να προσδιορίσει την έννοια του χρόνου, μάχεται να προσπελάσει την ουσία του. Όμως, σκοντάφτει στην αδυναμία της νοήσεως να προσεγγίσει την πραγματική διάσταση του χρόνου. Ερωτήματα του τύπου, αν η εξέλιξή του είναι ευθύγραμμη ή κυκλική ή η σύγχρονη αντίληψη που θέλει το χρόνο ως τέταρτη διάσταση μετά το μήκος, το ύψος και το πλάτος, κεντρίζουν τον ανθρώπινο νου και τον οδηγούν σε διάφορες θεωρίες για το χρόνο.

Στην μυθολογία των υστερων χρόνων, ο χρόνος είναι μια αεικίνητη θεότητα που απεικονίζεται με πτερύγια στην ωμοπλάτη. Ο Pierre Grimal¹ αναφέρει ότι από το λογοπαίγνιο Κρόνος-Χρόνος, προσωποποιήθηκε ο Χρόνος. Στους Ορφικούς, ο χρόνος είναι η αρχή του κόσμου. Ο Ευριπίδης θέλει το χρόνο πατέρα του Αιώνα, ενώ κατ' άλλους κόρες του χρόνου είναι οι Ώρες. Η εμπειρία των ανθρώπων, ότι κατά τη διάρκεια του αέναου χρόνου χάνονται και δημιουργούνται πολλά, τους ώθησε να τον ταυτίσουν με τον Κρόνο, ο οποίος κατάνιζε τα γεννώμενα τέχνα του, όπως μαρτυρείται σε επιγραφή του Ε.π.Χ. αιώνας. Αυτή η αλληγορία παρουσιάζει το χρόνο ως φθονερό και τον ταυτίζει με το χάος και την απώλεια, όπου υπάγονται όλοι οι άνθρωποι. Οι Προσωκρατικοί φιλόσοφοι² θεωρούν το χρόνο κυκλικό, όπως την πορεία της φύσης, και τα όντα προϊόντα της

1. Grimal, Pierre: *Λεξικό της Ελληνικής και Ρωμαϊκής μυθολογίας*, επιμ. Βασ. Άτσαλος, University Studio Press, Θεσ/κη 1991, σσ. 376-379.

2. Kirk, G.S.-Raven, J.E.- Schofield, M.: *Οι προσωκρατικοί φιλόσοφοι*, μετ. Δημόστ. Κούρτοβικ, ΜΙΕΤ, Αθήνα 1990², σσ.39-43, 70-82, 129-130, 258, 280-285, 295-296, 303, 349-350, 456. Βλ. επίσης: Long, A. A.: *Οι προσωκρατικοί φιλόσοφοι*, μετ. Θεοδ. Νικολαΐδης-Τάσος Τυφλόπουλος, Παπαδήμας, Αθήνα 2005.

αναγέννησης, της ανανέωσης και της φθοράς που επιφέρει ο χρόνος. Ο Παρμενίδης υποστηρίζει ότι στο χρόνο υπάρχει μόνο το παρόν. Η κίνηση είναι μια μορφή στάσεως, ενώ παρελθόν και μέλλον δεν υφίστανται. Ο Ζήνων ο Ελεάτης αρνείται την κίνηση και συνεπώς τη ροή του χρόνου, δια των τεσσάρων γνωστών επιχειρημάτων του, όπου εν ολίγοις αποδεικνύει ότι ένα κινούμενο σώμα δεν μπορεί να φτάσει από ένα σημείο Α σ' ένα σημείο Β, δηλαδή η κίνηση δεν αρχίζει, διότι το σώμα πρέπει να διαδράμει ένα άπειρο αριθμό σημείων, ο οποίος απείρως θα κατακερματίζεται και θα υποδιαιρείται σε άπειρα ενδιάμεσα σημεία. Συνεπώς κατά τα παράδοξα του Ζήνωνος, ο ταχύπους Αχιλλέας δεν μπορεί να φτάσει την αργοκίνητη χελώνα, ενώ το ιπτάμενο βέλος είναι ακίνητο, διότι σε κάθε χρονική στιγμή κατέχει ένα ελάχιστο χώρο. Το ήμισυ του χρόνου ισούται με το όλο, ενώ εκείνο που συλλαμβάνεται ως παρόν είναι βιωμένος χρόνος.

Ο Ηράκλειτος συνοψίζει τη φιλοσοφία του περί χρόνου στο : *τὰ πάντα ρε*³. Εκλαμβάνει το χρόνο ως πηγή της διαλεκτικής σκέψης και την κίνηση ως αιτία των πάντων. Ο Ηράκλειτος θεωρεί το χρόνο ως παιδί που παίζει⁴. Η ουσία της ζωής, η πρόοδος και η μεταβολή ενέχουν το χρόνο, την κίνηση, την ενέργεια. Οι αντίρροπες δυνάμεις της ζωής γεννούν τη σύνθεση και την αρμονία μέσα και έξω από το χρόνο.

Το πρόβλημα του χρόνου αναδεικνύει γόνιμους προβληματισμούς. Ο χρόνος υπάρχει *a priori*, είναι μια επινόηση ή δεν είναι τίποτα; Μήπως, όπως θα μας πει παρακάτω ο Henri Bergson, ο χρόνος είναι η ανάβλυση της απρόβλεπτης καινοτομίας, δηλαδή της ανθρώπινης ελευθερίας σε συνδυασμό με την απροσδιοριστία; Τα περί χρόνου ερωτήματα είναι δύσκολο να απαντηθούν με ευκολία, διότι αφορούν στην επήρεια του χρόνου στη συνείδηση. Ο χρόνος κατευθύνει την ύπαρξη του ανθρώπου, είναι πανδαμάτωρ⁵, δηλαδή όλα τα νικά, όλα τα δαμάζει, εντούτοις δεν επιδέχεται ορισμό. Ποια είναι η σχέση του χρόνου με τη συνείδηση; Πώς δηλαδή θέτουμε σε ευταξία την εμπειρία μας; Δηλαδή πώς συνδέεται η έννοια του χρόνου με τα ενσυνείδητα όντα; Για τους φιλοσόφους ο χρόνος αναφέρεται στις έννοιες : παρελθόν-παρόν-μέλλον. Χωρίς συνείδηση δεν υφίστανται οι παραπάνω έννοιες, οι οποίες βασικά εξαρτώνται από τη νόηση χωρίς να παραθεωρείται και η εσώτατη βίωση του χρόνου. Ο χρόνος στη Φυσική είναι θεμελιώδης έννοια που διέπει τη διάρκεια υπάρξεως ή εκδηλώσεως φαινομένων, ενεργειών, καταστάσεων. Βρίσκεται σε στενή σχέση με το χώρο, τη μάζα και

3. D.K., Herakleitos, A 6 27-28: *«πάντα χωρεῖ καὶ οὐδὲν μένει»*.

4. D.K., Herakleitos, B 52: *«αἰὼν παῖς ἐστὶ παίζων»*. Η προσφορά των προσωκρατικών στο πρόβλημα του χρόνου είναι καθοριστική. Οι φυσικές αρχές, οι οποίες απέτέλεσαν το κέντρο της θεωρίας τους: το νερό, η φωτιά, το άπειρο, το κενό, είναι σε άμεση συνάρτηση με τις έννοιες του χώρου και του χρόνου.

5. Σιμωνίδης, 26.1.8.: *«βωμὸς δ' ὁ τάφος, πρὸ γῶν δὲ μῆστις, δ' ὁ οἶκος ἔπαινος· ἐντάφιον δὲ τοιοῦτον οὐτ' εὐρὺς οὐθ' ὁ πανδαμάτωρ ἀμανῶσει χρόνος»*.

την απόσταση. Πρόκειται λοιπόν, όσον αφορά στο χρόνο, για την απροσδιόριστη διάρκεια που συνδέεται με τη φύση του φωτός, των αισθήσεων⁶ και των συναισθημάτων. Οι φιλόσοφοι μιλούν για τη «διάρκεια» του χρόνου, ως εσώτατου βιώματος του έσω είναι του ανθρώπου.

Ο Πλάτων θεωρεί το χρόνο ως ιδίωμα των αισθητών και ως εικόνα του κόσμου των ιδεών. Επίσης εκλαμβάνει το χρόνο στην κοσμολογική του διάσταση⁷ και ως κινητή εικόνα⁸ της ακίνητης αιωνιότητας. Δηλαδή ο χρόνος περιστοιχίζεται από την αιωνιότητα που ενυπάρχει στο κέντρο του, όπως η μέρα διαδέχεται τη νύχτα, όπως εναλλάσσονται οι εποχές, όπως τη γέννηση την ακολουθεί ο θάνατος. Ο Πλάτων δέχεται την αλληλοπεριχώρηση του χώρου και του χρόνου⁹, αφού το παρελθόν και το μέλλον συνδημιουργούνται με τα ουράνια σώματα. Στο παρόν εμπεριέχεται το παρελθόν και ενυπάρχει το μέλλον¹⁰. Ο Πλάτων προσδίδει στην έννοια του χρόνου μια μεταφυσική εναλλαγή, δια της οποίας έχουμε επέλευση της ολότητας. Ο αιώνιος χρόνος της στιγμής μιμείται τον αιώνα, όπως ο κόσμος την αιωνιότητα. Ο άνθρωπος για τον Πλάτωνα, επειδή είναι ένα πεπερασμένο ον, δεν συλλαμβάνει τα όντα στην ολότητά τους. Το ίδιο συμβαίνει με το χρόνο, τον οποίο συνδέει άρρηκτα, ο φιλόσοφος της Ιδέας, με την κίνησή¹¹. Αυτή η κίνηση, ως εσωτερική ποιότητα και όχι ως εξωτερική ποσότητα, πληρώνει τον άνθρωπο με προσδοκία και ελπίδα για το μέλλον¹² του. Άρα λοιπόν, θα μπορούσαμε να συμπεράνουμε, ότι ο φιλόσοφος των ιδεών δέχεται ένα απόλυτο μεταφυσικό χρόνο, που τον ταυτίζει με την κινητή εικόνα της αιωνιότητας και ένα φυσικό χρόνο, που είναι ποσοτικός και πραγματικός. Δε θα ήταν τολμηρό να

6. Πλάτωνος, Πολιτεία 507c: «ἐκγεγνήσθαι τὸν τῶν αἰσθήσεων δημιουργὸν ὅσῳ πολυτελεστάτην τὴν τοῦ ὁρᾶν τε καὶ δρᾶσθαι δύναμιν ἐδημιούργησεν;».

7. Πλάτωνος, Τίμαιος 38b: «Χρόνος δ' οὖν μετ' οὐρανοῦ γέγονεν, ἵνα ἅμα γεννηθέντες ἅμα καὶ λυθῶσιν, ἂν ποτε λύσις τις αὐτῶν γίγνηται».

8. Πλάτωνος, Τίμαιος 37d: «εἰκὼ δ' ἐπενόει κινήτων τινα αἰῶνος ποιῆσαι, καὶ διακοσμοῖν ἅμα οὐρανὸν ποιεῖ μένοντος αἰῶνος ἐν ἐνὶ κατ' ἀριθμὸν ἰούσαν αἰώνιον εἰκόνα, τοῦτον δὲ δὴ χρόνον ὀνομάκαμεν».

9. Πλάτωνος, Τίμαιος 37c: «ἡμέρας γάρ καὶ νύκτας καὶ μῆνας καὶ ἐνιαυτούς, οὐκ ὄντας πρὶν οὐρανὸν γενέσθαι, τότε ἅμα ἐκείνῳ συνισταμένῳ τὴν γένεσιν αὐτῶν μηχανᾶται: ταῦτα δὲ πάντα μέρη χρόνου, καὶ τὸ τ' ἦν τὸ τ' ἔσται χρόνου γεγονότα εἶδη, ἃ δὴ φέροντες λανθάνομεν ἐπὶ τὴν αἰδιὸν οὐσίαν οὐκ ὁρθῶς».

10. Πλάτωνος, Παρμενίδης 152b: «οὐ γάρ που πορευόμενον γε ἐκ τοῦ ποτὲ εἰς τὸ ἔπειτα ὑπερβήσεται τὸ νῦν.», 152 c: «τὸ γὰρ προῖον οὕτως ἔχει ὡς ἀμφοτέρων ἐφάπτεσθαι, τοῦ τε νῦν καὶ τοῦ ἔπειτα, τοῦ μὲν νῦν ἀφίεμενον, τοῦ δ' ἔπειτα ἐπιλαμβανόμενον, μεταξύ ἀμφοτέρων γιγνόμενον, τοῦ τε ἔπειτα καὶ τοῦ νῦν».

11. Πλάτωνος, Παρμενίδης 156c: «Χρόνος δὲ γε οὐδεὶς ἔστιν, ἐν ᾧ τὸ οἶόν τε ἅμα μῆτε κινεῖσθαι μῆτε ἐστάναι».

12. Πλάτωνος, Φίληβος 39e: «πάντ' ἐστὶ ταῦτα ἐλλπίδες εἰς τὸν ἔπειτα χρόνον ὄσαι, ἡμεῖς δ' αὖ διὰ παντὸς τοῦ βίον αἰεὶ γέμομεν ἐλλπίδων;».

υποστηρίζουμε ότι ο Πλάτων είναι και σχετικιστής¹³, αφού υιοθετεί την άποψη της εναλλαγής του χρόνου και της μη απόλυτης ύπαρξής του, ως προς τη φυσική του διάσταση. Θα μπορούσε επίσης, να χαρακτηριστεί πρόδρομος του Einstein¹⁴ ως προς τη θεωρία της σχετικότητας, σύμφωνα με την οποία στο Σύμπαν εκτός από τις διαστάσεις του μήκους, του ύψους, του πλάτους υπάρχει και μια τέταρτη διάσταση, εκείνη του χρόνου. Ίδια εκδοχή με τον Πλάτωνα για την έννοια του χρόνου, συναντά κανείς στους Πλωτίνο και ι. Αυγουστίνο, όπου ο απόλυτος Αιώνας είναι αυτό που πάντα ισχύει στο παρόν. Κατ' αυτό τον τρόπο και ο χρόνος υπάρχει καθ' εαυτόν και εννοείται ως αιώνιο παρόν¹⁵. Δεν υφίσταται παρελθόν και μέλλον παρά παρόν του παρελθόντος, του παρόντος και του μέλλοντος¹⁶. Το πνεύμα δεν υπάρχει μέσα στο χρόνο· για τον ι. Αυγουστίνο ο χρόνος βρίσκεται μέσα στο πνεύμα. Στον Πλωτίνο αποκαλύπτεται η παρουσία ως στιγμή, αφού για τον νεοπλατωνικό φιλόσοφο ο χρόνος είναι η ενέργεια της ψυχής.

Ο χρόνος στον Αριστοτέλη

Ο Αριστοτέλης εντάσσει την έννοια του χρόνου στις δέκα κατηγορίες-γένη. Ο χρόνος (ποτέ) είναι ύψιστη κατηγορία του ανθρώπινου βίου. Οι κατηγορίες¹⁷ είναι έμφυτες μορφές, προκαθορισμένα καλούπια που συντρέχουν τον άνθρωπο να εννοήσει τον εσωτερικό και εξωτερικό κόσμο. Πρόκειται για εγχαραγμένα σχήματα ή φυσικά οικείους τρόπους ενεργείας που με τη βοήθειά τους σημασιολογούνται και λαμβάνουν ιδιωματική υπόσταση αντικείμενα του εσωτερικού και

13. Πλάτωνος, *Παρμενίδης* 141a: «οὐδὲ ἐν χρόνῳ τὸ παράπαν δύναιτο ἂν εἶναι τὸ ἔν».

14. Einstein, Albert: *Über die spezielle und die allgemeine Relativitätstheorie* (Gemeinverständlich), Braunschweig, Wohn-Germany 1921¹⁰.

15. Πλωτίνου, *Ἐννεάδες* III 7, (45), 11,15-20: «Φύσεως δὲ πολυπράγμονος καὶ ἄρχειν αὐτῆς βουλομένης καὶ εἶναι αὐτῆς καὶ τὸ πλέον τοῦ παρόντος ζητεῖν ἐλομένης ἐκινήθη μὲν αὐτῇ, ἐκινήθη δὲ καὶ αὐτός, καὶ εἰς τὸ ἔπειτα ἄει καὶ τὸ ὕστερον καὶ οὐ ταυτόν, ἀλλ' ἕτερον εἶδ' ἕτερον κινούμενοι, μήκός τι τῆς πορείας ποιησάμενοι αἰῶνος εἰκόνα τὸν χρόνον εἰργάσμεθα». Πρβλ. Αὐγουστίνου, *Confessiones*, βιβλ. XI, κεφ. XIV § 17: «Praesens autem si semper esset praesens, nec in praeteritum transiret; jam non esset tempus, sed aeternitas» πρβλ. το ίδιο βιβλίο και τις § 14-27: περί εσωτερικής διάστασης στην έννοια του χρόνου.

16. Αὐγουστίνου, *Confessiones*, βιβλ. XI, κεφ. XX § 26: «in anima tria quaedam, et alibi ea non video; praesens de praeteritis memoria, praesens de praesentibus constituit, praesens de futuris expectation». Πρβλ. Πλωτ., *Ἐνν.*, III 7, (45), 11, 40-43: «Ἄμα οὖν ζωὴ ἄλλη καὶ τὸ ἄλλῃ χρόνον εἶχεν ἄλλον. Διάστασις οὖν ζωῆς χρόνον εἶχε καὶ τὸ πρόσω ἄει τῆς ζωῆς χρόνον ἔχει ἄει καὶ ἡ παρελθούσα ζωὴ χρόνον ἔχει παρεληλυθότα».

17. Αριστοτέλους, *Κατηγορίαι* 4,1 b25: «οὐσίαν σημαίνει ἢ ποσὸν ἢ ποιὸν ἢ πρὸς τι ἢ πού ἢ ποτέ ἢ ποιεῖν ἢ πάσχειν».

εξωτερικού κόσμου¹⁸. Ο Αριστοτέλης στο έργο του «Φυσική Ἀκρόασις» (Τα φυσικά) στο 4^ο βιβλίο του ασχολείται με τον τόπο, το κενό και το χρόνο. Ως προς το χρόνο διατυπώνει κάποιες αμφιβολίες και απορίες σχετικές με την υπάρξή του. Αναφέρεται στη φύση του χρόνου και στη σχέση του με την έννοια του «νῦν». Η αριστοτελική διερεύνηση προχωρεί στα χαρακτηριστικά του χρόνου και στον καθορισμό χρονικών ορισμών, καταλήγοντας σε κάποιες σκέψεις σχετικά με το χρόνο. Ο Σταγειρίτης από το 10^ο κεφάλαιο του 4^{ου} βιβλίου των Φυσικών προσαθεί να υπεισέλθει στην ουσία του προβλήματος του χρόνου.

i. Ξεκινά με μια διαπίστωση σύμφωνα με την οποία δε δέχεται ότι υπάρχει χρόνος απολύτως. Αυτό αποδεικνύεται σύμφωνα με τον Αριστοτέλη από το γεγονός, ότι τα προηγούμενα μέρη του χρόνου δεν υπάρχουν πλέον και τα επόμενα δεν έχουν υπάρξει ακόμη. Ἄρα, οτιδήποτε αποτελείται από μη όντα, δε μετέχει της ουσίας¹⁹.

ii. Ως προς το παρόν, τη χρονική στιγμή (νῦν), πού αποτελεί το μέσον μεταξύ παρόντος και μέλλοντος, δεν εκλαμβάνεται ως ον, διότι ο χρόνος δεν αποτελείται από στιγμές, επειδή μόλις ανακύψει το επόμενο τώρα, έχει χαθεί το προηγούμενο. Οι χρονικές στιγμές δεν έχουν μεταξύ τους συνέχεια, παρά μόνο ακολουθία. Αν τα προηγούμενα και τα επόμενα συνυπήρχαν εντός του τώρα, τότε δε θα διακρινόταν το παρελθόν από το μέλλον²⁰.

iii. Ο Αριστοτέλης υποστηρίζει ότι ο χρόνος φαίνεται να υπάρχει, δια της κινήσεως και της μεταβολής²¹. Ο χρόνος δεν υπάρχει χωρίς κίνηση, διότι η γνώση του εξαρτάται από την αντίληψη της μεταβολής. Η κίνηση και η μεταβολή ενυπάρχουν στο κινούμενο ή μεταβαλλόμενο, άρα εξαρτώνται από το πράγμα, ενώ ο χρόνος είναι πάντα ο ίδιος. Η κίνηση και η μεταβολή μπορεί να συμβαίνουν πιο αργά ή πιο γρήγορα, όμως ο χρόνος είναι πάντα ο ίδιος. Το αργό και το γρήγορο ορίζονται από το χρόνο, ενώ ο χρόνος δεν ορίζεται από το χρόνο²². Το πριν και το μετά υπάρχει στο κινούμενο μέγεθος και στην αντίληψή μας, άρα ο χρόνος δεν είναι κίνηση όμως δεν υπάρχει και χρόνος χωρίς κίνηση.

iv. Η αντίληψη του χρόνου προϋποθέτει την αντίληψη της κινήσεως. Ο χρό-

18. Παπανούτσου, Ε.Π.: *Γνωσιολογία*, Ίκαρος, Αθήνα 1954, σσ.155-183. Για τις κατηγορίες και για την έννοια του χρόνου βλ. Πελεγρίνη, Θεοδοσίου: *Λεξικό της Φιλοσοφίας*, Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα 2004, σσ.319-321 (κατηγορίες), σσ.641-643 (χρόνος).

19. Αριστοτέλους, *Τα Φυσικά*, Δ 10. 218a 3: «τὸ δ' ἐκ μὴ ὄντων συγκείμενον ἀδύνατον ἂν εἶναι δόξειε μετέχειν οὐσίας».

20. Αριστοτέλους, *Φυσικά*, Δ 10. 217b 32-218a.

21. Αριστοτέλους, *Φυσικά*, Δ 11. 218b 33-219a: «... οὐκ ἔστιν ἄνευ κινήσεως καὶ μεταβολῆς χρόνος». Πρβλ. Δ 11. 219a 8-9: «ὥστε ἥτοι κίνησις ἢ τῆς κινήσεως τι ἔστιν ὁ χρόνος». Πρβλ. Δ 14. 223a 14-15: «πᾶσα μεταβολὴ καὶ πᾶσα κίνησις ἐν χρόνῳ ἔστιν».

22. Αριστοτέλους, *Φυσικά*, Δ 10. 218b 15-17: «τὸ γὰρ βραδὺ καὶ ταχὺ χρόνῳ ὥρισται... ὁ δὲ χρόνος οὐχ ὥρισται χρόνῳ».

νος ρέει δια της κινήσεως, δια των εννοιών του παρελθόντος και του μέλλοντος, οι οποίες καθορίζουν την κίνηση. Το πρότερον και το ύστερον²³ είναι τα κριτήρια προσδιορισμού του χρόνου, που είναι αριθμός κινήσεως²⁴, δηλαδή ένα αριθμημένο ποσό, όχι το μέσον δια του οποίου αριθμούμε.

v. Ο χρόνος δεν είναι κίνηση, αλλά ορίζει την κίνηση, δηλαδή αποτελεί εκείνο το μέγεθος δια του οποίου πραγματοποιείται η αριθμηση της κίνησης. Είναι αριθμός κινήσεως από την άποψη του πρότερου και ύστερου. Είναι συνεχής, είναι παντού ο ίδιος, αλλάζει αυτό που μετρείται δια εκείνου, δηλαδή το πρότερο και το ύστερο. Δεν υπολογίζουμε μόνο την κίνηση με το χρόνο, αλλά και το χρόνο με την κίνηση²⁵. Ο χρόνος ως αριθμός κινήσεως την ορίζει, η κίνηση ορίζει το χρόνο, ο χρόνος επίσης είναι μέτρο ηρεμίας²⁶.

vi. Ο χρόνος φθείρει²⁷, μεταβάλλει, αναπτύσσει και οδηγεί τα όντα στο ενδιάθετο τέλος τους κατά την αριστοτελική εντελέχεια.

vii. Το «νυν»²⁸ αντιστοιχεί στο κινούμενο, εντούτοις είναι διαφορετικό, είναι το μέτρο του χρόνου και υπάρχει εξαιτίας του χρόνου. Το «νυν» συνεχίζει το χρόνο και τον χωρίζει σε πρὶν και μετά. Ο χρόνος δε σταματά ποτέ, αφού η κίνηση υφίσταται πάντα. Το «νυν» είναι το όριο του προηγούμενου και του επόμενου, τα οποία διαγράφουν κυκλική πορεία. Σε κάθε μεταβολή έχουμε αλλοίωση από το είναι στο μη είναι και από το μη είναι στο είναι. Στο τώρα εμπεριέχεται το όλον και στο όλον το τώρα.

23. Αριστοτέλους, *Φυσικά*, Δ 11. 219b 1-2: «τοῦτο γὰρ ἐστὶν ὁ χρόνος, ἀριθμὸς κινήσεως κατὰ τὸ πρότερον καὶ τὸ ὕστερον».

24. Αριστοτέλους, *Φυσικά*, Δ 11. 220a 24-26: «ὁ χρόνος ἀριθμὸς ἐστὶν κινήσεως κατὰ τὸ πρότερον καὶ ὕστερον, καὶ συνεχὴς (συνεχοῦς γάρ), φανερόν», Δ 12. 220b 8-9: «ὁ δὲ χρόνος ἀριθμὸς ἐστὶν οὗχ ὅς τι ἀριθμοῦμεν ἀλλ' ὁ ἀριθμοῦμενος». Δ 12. 221b 10-12: «οὐ γὰρ κίνησις ὁ χρόνος, ἀλλ' ἀριθμὸς κινήσεως, ἐν ἀριθμῷ δὲ κινήσεως ἐνδέχεται εἶναι καὶ τὸ ἡρεμοῦν».

25. Αριστοτέλους, *Φυσικά*, Δ 12. 220b 14-18: «οὐ μόνον δὲ τὴν κίνησιν τῷ χρόνῳ μετροῦμεν, ἀλλὰ καὶ τὴν κίνησιν τὸν χρόνον διὰ τὸ δοῦναι ἐπὶ ἀλλήλων· ὁ μὲν γὰρ χρόνος δορίζει τὴν κίνησιν ἀριθμὸς δὲ αὐτῆς, ἡ δὲ κίνησις τὸν χρόνον...». Δ 12. 220b 23-24: «τῷ μὲν γὰρ χρόνῳ τὴν κίνησιν, τῇ δὲ κινήσει τὸν χρόνον μετροῦμεν...». Δ 12. 221b 7-9: «ἐπεὶ δ' ἐστὶν ὁ χρόνος μέτρον κινήσεως, ἔσται καὶ ἡρεμίας μέτρον [κατὰ συμβεβηκός]: πᾶσα γὰρ ἡρεμία ἐν χρόνῳ».

26. Αριστοτέλους, *Φυσικά*, Δ 12. 221b 21-23: «τὸ μὲν γὰρ ἐν χρόνῳ εἶναι τὸ μετρεῖσθαι ἐστὶ χρόνῳ, ὁ δὲ χρόνος κινήσεως καὶ ἡρεμίας μέτρον».

27. Αριστοτέλους, *Φυσικά*, Δ 12. 221b 28-31: «ὅσα μὲν οὖν φθαρτὰ καὶ γενητὰ καὶ ὄλως ὅτε μὲν ὄντα ὅτε δὲ μὴ, ἀνάγκη ἐν χρόνῳ εἶναι (ἐστὶν γὰρ χρόνος τις πλείων, ὃς ὑπερέξει τοῦ τε εἶναι αὐτῶν καὶ τοῦ μετροῦντος τὴν οὐσίαν αὐτῶν)».

28. Αριστοτέλους, *Φυσικά*, Δ 13. 222a 20-24: «τὸ μὲν οὖν οὕτω λέγεται τῶν νῦν, ἄλλο δ' ὅταν ὁ χρόνος ὁ τούτου ἐγγὺς ᾗ. ἥξει νῦν, ὅτι τήμερον ἥξει· ἥκει νῦν, ὅτι ἤλθε τήμερον... καίτοι συνεχὴς χρόνος εἰς αὐτὰ, ἀλλ' ὅτι οὐκ ἐγγύς». Πρβλ. Düring, Ingemar: *Ο Αριστοτέλης*, τομ. Α'-Β', μετ. Π. Κοτζία-Παντελή, Α. Γεωργίου-Κατσιβάλα, MIET, Αθήνα 2000³. Πρβλ. *Ηθικά Νικομάχεια* K3 1174 b9: «τὸ γὰρ ἐν τῷ νῦν ὅλον τιν».

Ο Αριστοτέλης φαίνεται κατά πρώτον ότι δέχεται άχρονα όντα²⁹ και κατά δεύτερον ότι εκλαμβάνει το χρόνο, ως σχέση κινούμενου-ψυχής που εκδηλώνεται ως αριθμός κινήσεως κατά το «πρότερον» και το «ώστερον». Η κίνηση είναι η μετάβαση από τη δυνατότητα «δυνάμει» στην πραγματικότητα «ένεργεια». Δεν υπάρχει χρόνος χωρίς το έσω είναι, δηλαδή την ψυχή³⁰, μάλιστα δε ο νους ως μέρος της ψυχής είναι εκείνος, ο οποίος, αν και «θύραθεν»³¹ στην ψυχή εισερχόμενος, έχει τη δυνατότητα της αριθμησης και της μέτρησης του χρόνου. Ο χρόνος υπάρχει σε κάθε κινούμενο, όμως, ως αριθμημένος χρόνος είναι άρρηκτα συνδεδεμένος με τον άνθρωπο που αριθμεί. Ο χρόνος βρίσκεται παντού και είναι ομοιόμορφος για όλα τα όντα, ανεξαρτήτως της κινήσεώς τους. Κατ' αυτόν τον τρόπο θεωρούμε ότι εκπτύσσεται η θεωρία του Αριστοτέλους περί χρόνου. Μια θεωρία που επηρέασε σε μεγάλο βαθμό τη σύσταση πολλών σύγχρονων περί χρόνου θεωριών.

Ο χρόνος στον Η. Bergson

Ο Henri Bergson (1859-1941) είναι ο φιλόσοφος της πνευματοκρατίας³². Πρόκειται για εκείνη τη φιλοσοφική θεωρία, που δέχεται την εμπύχωση των πάντων και που μεταθέτει την αρχή του βίου μέσα στον άνθρωπο, εξοβελίζοντας τον ντετερμινισμό των αιτιών και των αιτιατών. Ο Bergson έχει ως βάση του στοχασμού του τη φιλοσοφία της ενόρασεως (intuitionism), δηλαδή την άλογη και ανορθόλογη θεώρηση της πραγματικότητας μέσα από συναισθήματα ή από τη μυστική βίωση και θέαση της ουσίας των όντων.

Η ενόραση (intuitio) είναι η άμεση εσωτερική συνείσθηση της πραγματικότητας και της ζωής. Δεν συμπλέει με τη νόηση, αλλά με την εμπειρία και μας συντρέπει στη θέαση του όντος. Οδηγεί τον άνθρωπο στην ουσία των πραγμάτων, δηλαδή στην πραγματική αλήθεια. Θεωρείται η ουσία του ενστίκτου, ενώ το ένστικτο είναι η ενέργεια της ενόρασης εν χρόνω. Σ' ένα μνημειώδες έργο αναλύεται διεξοδικώς το έργο του Η. Bergson : "L' Évolution créatrice" (η δημιουργός εξέλιξη) και προβάλλεται η έννοια του χρόνου ως επινόηση³³ (Le temps est invention).

29. Αριστοτέλους, *Φυσικά*, Δ12. 221b 3-5: «τὰ αἰεὶ ὄντα, ἧ αἰεὶ ὄντα, οὐκ ἔστιν ἐν χρόνῳ· οὐ γὰρ περιέχεται ὑπὸ χρόνον, οὐδὲ μετρεῖται τὸ εἶναι αὐτῶν ὑπὸ τοῦ χρόνου».

30. Πλάτωνος, *Φαίδρος* 246b : «ψυχὴ πᾶσα παντὸς ἐπιμελεῖται τοῦ ἀνύχου».

31. Αριστοτέλους, *Περὶ ζώων γενέσεως*, B3 736b 28. Πρβλ. Μουτσοπούλου, Ευαγγελίου: *Χρονικά και «καιρικά» κατηγορίες*, ΕΕΦΣΠΑ, τομ. ΙΒ' (1961-62), σσ.412-436.

32. Bréhier, Émile: *Ιστορία της Φιλοσοφίας*, τομ. β', μετ. Κ. Τριανταφυλλίδη, Συρόπουλοι, Αθήνα 1958, σ.510.

33. Lecherbonnier, Bernard-Rincé, Dominique-Brunel, Pierre-Moatti, Christiane: *Littérature XXe siècle*, Nathan, Vuief 2003, pp.42-43.

Η θεωρία του χρόνου αναπτύσσεται στο πρώτο βιβλίο του Henri Bergson : Δοκίμιο για τα άμεσα δεδομένα της συνείδησης ³⁴(1889). Σ' αυτό το πολυσήμαντο έργο αποδεικνύει, ότι οι εσωτερικές συλλήψεις του νου απογυμνωμένες από την εξωτερική επίδραση των αιτιοτήτων, αποβαίνουν καθαρές ποιότητες. Αυτό επιτυγχάνεται δια της άμεσης θεωρίας της ουσίας των όντων και των ενεργειών τους. Τότε μόνο ο άνθρωπος διέπεται από τον ψυχολογικό-εσωτερικό χρόνο, ο οποίος είναι πραγματική διάρκεια (*durée réelle*), δηλαδή ο αληθινά υπάρχων χρόνος της εσωτερικής εμπειρίας.

Ο H. Bergson είναι ο καινοτόμος φιλόσοφος, ο οποίος μελέτησε το χώρο και το χρόνο μακριά από την αιτιοκρατία (*determinismus*). Υποστήριξε ότι ο συνεχής και ομογενής χώρος και χρόνος, όπως ήταν αποδεκτός ως τότε, απέκλειε κάθε στοιχείο οντολογίας και κάθε στοιχείο γνωσιολογίας και ότι ήταν επινόημα του ανθρώπου προς χάριν των κοινωνικών συμβάσεων. Ο χρόνος για τον Bergson δε χωροποιείται, δε συνάπτεται με το χώρο, δηλαδή δεν είναι παντού ο ίδιος. Ο H. Bergson υποστήριξε την ύπαρξη της εσωτερικής διάρκειας, δια της στροφής του ανθρώπου στο έσω είναι της συνειδήσεώς του. Τότε μόνο βιώνεται ο χρόνος της ψυχής³⁵ πραγματικά και η ουσία των ποιοτικών στιγμών της ζωής αληθινά, δηλαδή, όχι ποσοτικά. Στον περιορισμένο χρόνο της ανθρώπινης ζωής, εισέρχονται επί μέρους χρόνοι, όπου ο καθένας τους έχει έναν ιδιαίτερο ρυθμό και δημιουργεί μια ξεχωριστή αιωνιότητα στην ψυχή του ανθρώπου.

Ο Γάλλος φιλόσοφος συνδέει τη ζωή με τη νόηση και το χρόνο. Η ζωή δείχνει δια των ενεργειών της τη ζωτική ορμή της (*élan vital*), με τη διαρκή μεταβολή της. Η νόηση-διάνοια δεν επεμβαίνει στην κίνηση της ζωής, όπως αναφέρει σ' ένα εύστοχο παράδειγμα ο Bergson : «Στη θάλασσα θα μάθει κολύμπι, όποιος από ένστικτο κάνει εκείνες τις σωματικές κινήσεις που θα τον κρατήσουν στην επιφάνειά της»³⁶. Ο Bergson δεν υποτιμά τη νόηση, αντιθέτως, βλέπει δια της νοήσεως το πραγματικό, ενώ δια της διάνοιας αναζητά το πραγματικό. Η διάνοια είναι ενέργεια της νοήσεως και η ουσία της υπόστασης του ανθρώπου.

Ο χρόνος ως διάρκεια

Κατ' αντιδιαστολή από άλλους φιλόσοφους όπως ο Einstein, ο οποίος στο

34. Bergson, Henri : *Essai sur les données immédiates de la conscience*, P.U.F., Paris 1950⁷⁰. Ελλ. μετ. Κωστής Παπαγιώργης, Καστανιώτης, Αθήνα 1998.

35. Μουρέλου, Γεωργίου: *Μεταμορφώσεις του χρόνου*, Κωνσταντινίδης, Θεσ/κη 1971, σ.19. Πρβλ. Poirier, René : *Le problème du temps* (Το πρόβλημα του χρόνου), μετ. Γεώργιος Μουρέλος, Εγνατία, Θεσ/κη 1982, σσ.42-61.

36. Bergson, Henri : *Η δημιουργός εξέλιξις*, μετ. Κ.Θ. Παπαλεξάνδρου, Βασιλείου, Αθήνα 1925, σσ.25,64.

πλαίσιο της θεωρίας της σχετικότητας, την οποία εισηγήθηκε, όρισε το χρόνο ως ένα μέγεθος σχετικό με το χώρο, για την ακρίβεια εξέλαβε το χρόνο ως μια διάσταση του χώρου, ο Bergson επιχείρησε να ορίσει την ουσία του χρόνου αντιδιαστέλλοντάς τον προς το χώρο. Επίσης συνεξετάζει το χρόνο με «τα άμεσα δεδομένα»³⁷ της συνείδησης. Ο χρόνος έχει διπλή ιδιότητα: είναι ο μαθηματικός χρόνος με την αφηρημένη του υπόσταση και ο εσωτερικός χρόνος, η εσωτερική διάρκεια ή αλλιώς ο εσωτερικός ποιοτικός βίος του ανθρώπινου όντος. Ο Bergson με τη διάκριση του χρόνου σε εξωτερικό και εσωτερικό, ουσιαστικά έκανε τη διάκριση μεταξύ της συμβατικής ύπαρξης και της ουσιαστικής νόησης. Η ζωή για τον Bergson διέπεται από τις χρονικές στιγμές του βίου και από τις εσωτερικές στιγμές του βιώματος ή καλύτερα της ενδοσκοπήσης. Οι στιγμές του βίου αποτελούν τον αντικειμενικό ή αλλιώς τον πραγματικό χρόνο. Ο εσωτερικός βίος αποτελεί τον ψυχολογικό χρόνο, την εσωτερική εκείνη ποιότητα που τη βιώνουμε πραγματικά. Το παρελθόν υπάρχει πάντοτε δια της μνήμης και μας ωθεί προς το παρόν. Το παρόν υφίσταται την προθετικότητα και τη συμβατικότητα της νόησης για το πραγματικό, καθώς προετοιμαζόμαστε για το μέλλον προς το οποίο και οδεύουμε.

Η διάρκεια είναι ο εσωτερικός χρόνος της πραγματικής ελευθερίας του ανθρώπου. Είναι ο ποταμός της ψυχής, που ρέει διαρκώς χωρίς προθετικότητες και σκοπιμότητες. Η διάρκεια είναι: «τα άμεσα δεδομένα της συνείδησης»,³⁸ είναι η πολλαπλότητα των συνειδησιακών μας εμπειριών. Αποτελεί την αιτία της προσωπικής μας ελευθερίας και ευδαιμονίας. Σχετίζεται με την ενόραση, η οποία θα μπορούσε να χαρακτηριστεί ως συστατικό στοιχείο της διάρκειας. Η διάρκεια επίσης είναι ο άχρονος χρόνος της εσωτερικής μας ύπαρξης. Διάρκεια, επιπλέον, είναι ο χρόνος της συνειδήσεως. Πώς αποδεικνύει αυτό ο Bergson; Αναφέρει: «η ενότητα ενός αριθμού είναι η ενότητα του πνεύματος δια του πράττειν και εφόσον αυτή η πράξη ενώνει, αυτό σημαίνει ότι βασίζεται σε κάποια πολλαπλότητα από μέρος ενωμένα μεταξύ τους. Η πολλαπλότητα έχει διττό περιεχόμενο: υπάρχει η πολλαπλότητα της ύλης που αριθμείται ως ποσότητα και η πολλαπλότητα των δεδομένων της συνειδήσεως, η οποία αριθμείται δια του παραστατικού συμβολισμού, αφού δημιουργεί διάστημα -πολύ εύστοχα ο Bergson διατυπώνει ένα ρητορικό ερώτημα-. Είναι δυνατόν να υπάρχει αναλογία στην πολλαπλότητα των συνειδησιακών μας εμπειριών και βιωμάτων με την πολλαπλότητα των μονάδων ενός αριθμού;»³⁹.

37. Ιμβριώτη, Γιάννη: *Η φιλοσοφία του Μπερζόν*, Θεσ/κη 1939 σσ.5-63. Πρβλ. Ερ. Μπερζόν: *Η διανοητική προσπάθεια*, μετ. Έλλη Λαμπρίδη, Καλέργη, Αθήνα 1929.

38. Μπερζόν, Ερρίκου: *Τα άμεσα δεδομένα της συνείδησης*, μετ. Κωστής Παπαγιώργης, Καστανιώτης, Αθήνα 1998, σσ.105-189. Πρβλ. Klein, Etienne: *Le Temps*, Flammarion, France 1995.

39. Bergson, Henri: *Essai...* pp.65-68.

Η διάρκεια (*durée*) για τον Bergson δεν πρέπει να συγχέεται με την έννοια του διαστήματος. Η καθαρή διάρκεια είναι η ελευθεροφροσύνη, η απάθεια, η αλληλοπεριχώρηση των ποιότητων του πνεύματος. Η καθαρή διάρκεια είναι η βίωση της απειρότητας του χρόνου και αντανακλά στην ουσία της ανθρωπίνης υπάρξεως. Τότε μόνο ο άνθρωπος φτάνει στα κράσπεδα της εσωτερικής ευδαιμονίας, όταν αποδεσμευθεί από κάθε μαθηματική τάξη και σύμβαση. Όπου η ζωή εκεί και ο χρόνος, όπου ο χρόνος εκεί και η ψυχολογική παράσταση της αέναης αλλαγής των φαινομένων. Ο χρόνος είναι η διαρκής εν κινήσει εξέλιξη του ψυχικού βίου, η οποία και δημιουργεί την αντίληψη του χρόνου. Αναφέρει χαρακτηριστικά ο Bergson : «Ο μαθηματικός χρόνος δεν έχει παραλλαγές, είναι απολύτως όμοιος, άρα στερείται ποιότητας»⁴⁰. Γεννάται λοιπόν το εξής ερώτημα : σε τι χρησιμεύει ο χρόνος; Ο Bergson υποστηρίζει ότι ο χρόνος υπερακοντίζει τα δεδομένα του φαίνεσθαι και είναι φορέας δημιουργικής επιλογής. Η ύπαρξη του χρόνου δεν υπαγορεύει την απροσδιοριστία στον κόσμο; Η απροσδιοριστία και οι αστάθμητοι παράγοντες στον κόσμο του φαινομενικού διέπουν το φυσικό γίνεσθαι. Η ίδια η φύση δια της ενότητας, της αρμονίας της και δια των αναστρέψιμων δυνατοτήτων, που συνδέονται με το χρόνο, φτάνει στην τελείωσή της. Αποτελεί παράδοξο για τον Bergson, να πιστεύουμε ότι υπάρχει ο χρόνος, επειδή η συνείδηση τον αντιλαμβάνεται. Τότε απαλείφεται η αξία της διάρκειας⁴¹ ως εσωτερικής ποιότητας, η οποία συστήνει τον ψυχολογικό χρόνο ή αλλιώς το χρόνο της ψυχής, ο οποίος αντίκειται στον μαθηματικό χωροχρόνο⁴² της ποσότητας.

Χώρος – Χρόνος

Ο Henri Bergson διατύπωσε την περί χρόνου θεωρία του, βασιζόμενος σε κάποιες έννοιες κλειδιά όπως είναι η πρόοδος, η διάνοια και η ζωή. Η πρόοδος είναι η ζωτική ορμή της ζωής για το μέλλον της. Δια των αισθήσεων αντιλαμβάνομαστε τον κόσμο ως μέρος, και όχι ως απηρτισμένο όλον. Ο χρόνος δεν

40. *Οπ. παρ.* pp. 70-176. Πρβλ. Elias, Norbert : *Περί χρόνου*, μετ. Θεόδ. Λουπασάκης, Εικοστός Πρώτος, Αθήνα 2004.

41. *Οπ. παρ.* pp.78-180.

42. Την άποψη για τη συνάφεια του χώρου και του χρόνου, πρώτοι την προέβαλλαν οι Στωικοί φιλόσοφοι. Χαρακτήρισαν το χρόνο ως διάστημα κινήσεως: «χρόνον οὐσίαν αὐτὴν τὴν κίνησιν» (SVF II 514). Δέχονται επιπλέον, την απειρότητα του χρόνου: «χρόνος γὰρ οὐκ ἦν πρὸ κόσμου, ἀλλ' ἡ σὺν αὐτῷ γέγονεν ἡ μετ' αὐτόν· ἐπεὶ γὰρ διάστημα τῆς τοῦ κόσμου κινήσεως ἐστὶν ὁ χρόνος, προτέρα δὲ τοῦ κινουμένου κινήσις οὐκ ἂν γένοιτο, ἀλλ' ἀναγκαῖον αὐτὴν ἢ ὕστερον ἢ ἅμα συνίστασθαι, ἀναγκαῖον ἄρα καὶ τὸν χρόνον ἢ ἰσῆλικα κόσμῳ γεγενῆσθαι ἢ νεώτερον ἐκείνου» (SVF II 511).

προσεγγίζεται με ψυχογνωστικές διαδικασίες, αλλά με διαίσθηση (intuition). Η γνώση του χρόνου δε στηρίζεται στη διάνοια, η οποία εκλογικεύει, οπότε και διασπά το όλον σε μέρη. Η εννόηση του χρόνου δεν είναι εμπειρική κατάσταση αλλά διαισθητική σύλληψη του νοούντος υποκειμένου· πρόκειται για άλογη ενέργεια της ψυχικής διαίσθησης. Λέει χαρακτηριστικά ο Bergson για τη σχέση χώρου και χρόνου: «Μπορεί ο χρόνος να παρουσιαστεί κατάλληλα από το χώρο; Ναι, αν αναφέρεται σ' ένα χρόνο διακεχυμένο. Όχι, αν μιλάμε για χρόνο ο οποίος ρέει»⁴³. Η διάρκεια: «δεν παριστάνει παρά ένα μηδενικό χρόνο, ...είναι μια μεταφορά. Η αληθινή διάσταση του χρόνου έγκειται στην ασυνέχειά του, και η σημασία της στιγμής του παρόντος καθίσταται προφανής... Το γίνεσθαι όπως και η αλλαγή συντελούνται μέσα στη διαφορά... έτσι, δε μένει παρά ένα παρόν που, ως πρόληψη του μέλλοντος, δίνει τη δυνατότητα να συλληφθεί η διάρκεια στην πολλαπλότητα του γίνεσθαι της, δηλαδή ως μη διάρκεια».⁴⁴

Ο Bergson διέκρινε στο χρόνο τη δυσκολία διασάφησής του, διότι με την έννοια αυτή συνδέονται δύο διαφορετικά πράγματα: η διάρκεια, δηλαδή η χρονική ασυνέχεια, το διάστημα και η στιγμή, δηλαδή η θέση μέσα στο χρόνο⁴⁵. Αν απορήσω για παράδειγμα, πόσο θα διαρκέσει η εργασία μου, αναφέρομαι στη διάρκεια, ενώ όταν αποφασίσω να την ξεκινήσω αυτό αφορά στη στιγμή. Ο Γάλλος φιλόσοφος θεωρεί ότι ο άνθρωπος συνειδητοποιεί το χρόνο δια της νοήσεως και του ενστίχου, τα οποία αλληλοσυμπληρώνονται και αλληλοπεριχωρούνται, δηλαδή η νόηση προβάλλει μέσα από το ένστικτο και το ένστικτο συνεπικουρείται από τη νόηση. Ο χρόνος έχει για τον Bergson δύο μορφές: μια χωρο-ποιημένη, που αφορά στο χρόνο της πρακτικής ζωής και μια μορφή που έχει δυναμικό χαρακτήρα και καλείται διάρκεια. Ως διάρκεια ο χρόνος αποτελεί ένα α-συνεχές, όπου το παρελθόν, το παρόν και το μέλλον εισδύουν το ένα μέσα στο άλλο. Ο αληθινός εσωτερικός χρόνος δε ρέει με τον ίδιο ρυθμό, αλλά έχει διακυμάνσεις: στη χαρά ο χρόνος περνάει γρήγορα, στη λύπη αργά και στην αγωνία καθόλου είναι εκείνη η πραγματική εσωτερική ποιότητα που αναδεικνύει το έσω είναι του ανθρώπου και λέγεται καθαρή διάρκεια.

43. *Οπ. παρ.* p.166: «le temps peut-il se représenter adéquatement par de l'espace? Qui, s'il s'agit du temps écoulé; non, si nous parlons du temps qui s'écoulé». Βλ. Ανδρούτσου, Χρήστου: *Bergson το φιλοσοφικόν σύστημα*, Αθήνα 1917.

44. Δελγοβογιατζή, Σωκράτη: *Ζητήματα Διαλεκτικής*, Ζήτρος, Θεσ/κη 2000³, σσ.48-49.

45. Guitton, J.: *Le temps et l'éternité chez Plotin et saint Augustin*, Paris 1993. Βλ. επίσης Anastassopoulou-Kapoyanni, Théoni: *Causalité et création. Le continu et le discontinu dans l'oeuvre d' Henri Bergson*, Thèse de Doctorat de l'Université de Paris IV, εκδ. A.N.R.T. 1990, pp.361-367.

Συμπερασματικές αποτιμήσεις

Η έννοια του χρόνου αποτελεί θεμελιώδες πρόβλημα του φιλοσοφικού στοχασμού. Επίσης, είναι έννοια ασαφής, αινιγματική και παράδοξη. Πρόκειται για μια ασύλληπτη οντότητα που επισύρει το ενδιαφέρον και συνάμα πολλά ερωτήματα: Ποια είναι η σχέση χώρου και χρόνου, κίνησης και χρόνου, χρόνου και συνείδησης; Την απάντηση στο δισεπίλυτο αυτό πρόβλημα φαίνεται να την έδωσε ο ι. Αυγουστίνος: «Με ρωτούν: τι είναι ο χρόνος; Όταν δε με ρωτούν, γνωρίζω τι είναι, όταν με ρωτούν και προσπαθώ να εξηγήσω τι είναι, αγνώω εις βάθος».

Στη φιλοσοφία η έννοια του χρόνου εγείρει οντολογικά ερωτήματα. Σε αυτά τα ερωτήματα φαίνεται ότι απάντησαν με τον καλύτερο τρόπο ο Αριστοτέλης και ο Henri Bergson. Ο Αριστοτέλης πρεσβεύει ότι χωρίς το χρόνο δεν υπάρχει κίνηση-αλλαγή-μεταβολή. Ο χρόνος δεν ταυτίζεται με την κίνηση, αλλά και δεν μπορεί να κατανοηθεί χωρίς την κίνηση. Επιπλέον συνδέεται με την έννοια του πρότερου και του ύστερου καθώς και με την έννοια της αιωνιότητας. Για τον Σταγχειρίτη ο κόσμος είναι αιώνιος και η κίνηση δεν έχει αρχή και τέλος. Το τελικό αίτιο είναι ο σκοπός για το οποίο επισυμβαίνει κάθε ενέργεια. Ο χρόνος υπάγεται στις τέσσερις μορφές κινήσεως: i.γένεση, ii.αλλοίωση, iii.φορά, iv.αύξηση. Ο Πλάτων προσέδιδε υπερβατικό χαρακτήρα στη θεωρία περί χρόνου, ενώ ο Αριστοτέλης ρεαλιστικό, αφού θεωρεί ότι η ιδέα ενυπάρχει στη φύση. Η πρωταρχική κίνηση που εμψυχώνει τη φύση, συνίσταται στην πορεία κάθε όντος προς την πλήρη απόκτηση της μορφής που το διέπει. Αυτή η καθοριστική μορφή είναι η τελική αιτία του όντος, ο έσχατος σκοπός της πορείας από το «δυναμει στο ένεργει».

Ο Henri Bergson απάντησε με πρωτοποριακό τρόπο στο περί χρόνου ερώτημα. Ο Γάλλος φιλόσοφος βασίστηκε στη θεωρία των ιδεών του Πλάτωνος, στη μεταφυσική του Αριστοτέλους και στην έννοια της θεάσεως του Πλωτίνου. Όμως ο Bergson μετασχημάτισε τις παραπάνω θεωρίες για να απαντήσει στο ερώτημα: κατά πόσο ο χωροχρόνος είναι σχετικός ή απόλυτος εντός της ψυχής του ανθρώπου. Ο Bergson θεωρεί ότι υπάρχουν οι ιδέες ως εικόνες στη μνήμη, στη φαντασία, στην αντίληψη και στις αισθήσεις. Η μεταφυσική χωρίς τη ζωτική ορμή (*élan vital*) είναι ανενεργός, και τούτο, γιατί καταργείται η ελευθερία της νοήσεως και κατά συνέπεια της πράξεως, ενώ η ζωή είναι αυτενεργός. Στο Νεοπλατωνισμό η θέαση είναι ο ύψιστος αναβαθμός προς την ενότητα του Ενός. Στον Bergson η θέαση είναι η ενόραση και η βίωση της διάρκειας. Η βιωμένη διάρκεια (*durée vécue*) είναι η αλληλοπεριχώρηση των ποιοτικών μετεξελίξεων της ψυχής του ανθρώπου, οι οποίες από την ετερότητα του φαινομενικού τον οδηγούν στην εσωτερική του ψυχική ταυτότητα. Ο Bergson εκλαμβάνει την ενόραση ως την πηγή της βιωμένης διάρκειας. Έτσι ιδωμένη η ψυχή, ορίζεται, ως

ο εσωτερικός τόπος βίωσης του εξωτερικού κόσμου και του γνήσιου εσωτερικού χρόνου.

Η περί χρόνου θεωρία του Αριστοτέλη και του Bergson δεν αντιτάσσεται, αλλά συμπληρώνει τις περί χρόνου θεωρίες των προγενέστερων φιλοσόφων. Και οι δύο δέχονται τον εσωτερικό χρόνο και την αναγκαιότητα της εσωτερικής βίωσης της εξωτερικής πραγματικότητας. Στον Αριστοτέλη, «καθαρή διάρκεια» θα μπορούσαμε να ορίσουμε τη νοητική επεξεργασία του κόσμου των φαινομένων, ενώ στον Bergson, «καθαρή διάρκεια» είναι η μορφή την οποία λαμβάνει η μεταβολή των εσωτερικών μας εμπειριών. Η «ζωτική ορμή» (*élan vital*) στον Αριστοτέλη είναι η κίνηση, ενώ στον Bergson η τάση ομογενοποίησης των ετερογενών, ασυνεχών και ανομοιογενών εμπειριών μας. Εν κατακλείδι, ο Αριστοτέλης υπολογίζει το χρόνο ως αριθμό κινήσεως, αφορμώμενος από τον εξωτερικό κόσμο, ενώ ο Bergson παραπέμπει σ' ένα χρόνο, ο οποίος βιώνεται στο έσω είναι του ανθρώπου.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

ΠΗΓΕΣ

- Arnim Ab. Ioannes : *Stoicorum Veterum Fragmenta*, Teubner, Stuttgart-Germany 1964.
Migne, J.-P. : *Patrologia Latina*, Tomus 32, Paris 1879.
Diels-Kranz : *Die Fragmente der Vorsokratiker*, Weidmann, Germany 1985.
Platonis/Aristotelis : *Opera Scriptorum Classicorum*, Bibliotheca oxoniensis, Oxford-England 1980.

Λεξικά

- Πελεgrίνης, Θεοδόσιος : *Λεξικό της Φιλοσοφίας*, Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα 2004.
Grimal, Pierre : *Λεξικό της Ελληνικής και Ρωμαϊκής μυθολογίας*, επιμ. Βασ. Ατσαλος, University Studio Press, Θεσ/κη 1991.

ΞΕΝΟΓΛΩΣΣΗ

- Anastassopoulou-Kapoyanni, Théoni : *Causalité et création. Le continu et le discontinu dans l'oeuvre d' Henri Bergson*, Thèse de Doctorat de l'Université de Paris IV, εκδ. A.N.R.T. 1990.
Bergson, H. : *Η δημιουργός εξέλιξις*, μετ. Κ.Θ. Παπαλεξάνδρου, Βασιλείου, Αθήνα 1925.
Bergson, H. : *Η διανοητική προσπάθεια*, μετ. Έλλη Λαμπρίδη, Καλέργη, Αθήνα 1929.

- Bergson, Henri : *Essai sur les données immédiates de la conscience*, P.U.F., Paris 1950⁹.
- Bergson, H. : *Τα άμεσα δεδομένα της συνείδησης*, μετ. Κωστής Παπαγιώργης, Καστανιώτης, Αθήνα 1998.
- Bréhier, Émile : *Ιστορία της Φιλοσοφίας*, τομ. β', μετ. Κ. Τριανταφυλλίδη, Συρόπουλοι, Αθήνα 1958.
- Düring, Ingemar : *Ο Αριστοτέλης*, τομ. Α'-Β', μετ. Π.Κοτζιά-Παντελή, Α.Γεωργίου-Κατσιβέλα, MIET, Αθήνα 2000³.
- Einstein, Albert : *Über die spezielle und die allgemeine Relativitätstheorie* (Gemeinverständlich), Braunschweig, Wohn-Germany 1921¹⁰.
- Elias, Norbert : *Περί χρόνου*, μετ. Θεόδ. Λουπασάκης, Εικοστός Πρώτος, Αθήνα 2004.
- Guittton, J. : *Le temps et l'éternité chez Plotin et saint Augustin*, Paris 1993.
- Kirk, G.S.-Raven, J.E.-Schofield, M. : *Οι προσωκρατικοί φιλόσοφοι*, μετ. Δημοσθ. Κούρτοβιχ, MIET, Αθήνα 1990².
- Klein, Étienne : *Le Temps*, Flammarion, France 1995.
- Lecherbonnier, Bernard-Rincé, Dominique-Brunel, Pierre-Moatti, Christiane : *Littérature XX^esiècle*, Nathan, Vuf 2003.
- Long, A.A. : *Οι προσωκρατικοί φιλόσοφοι*, μετ. Θεοδ. Νικολαΐδης-Τάσος Τυφλόπουλος, Παπαδήμας, Αθήνα 2005.
- Poirier, René : *Le problème du temps* (Το πρόβλημα του χρόνου), μετ. Γεώργιος Μουρέλος, Εγνατία, Θεσ/κη 1982.

ΕΛΛΗΝΙΚΗ

- Ανδρούτσος, Χρήστος : *Bergson το φιλοσοφικόν σύστημα*, Αθήνα 1917.
- Δεληβογιατζής, Σωκράτης : *Ζητήματα Διαλεκτικής*, Ζήτρος, Θεσ/κη 2000³.
- Ιμβριώτης, Γιάννης : *Η φιλοσοφία του Μπερζόν*, Θεσ/κη 1939.
- Μουρέλος, Γεώργιος : *Μεταμορφώσεις του χρόνου*, Κωνσταντινίδης, Θεσ/κη 1971.
- Μουτσόπουλος, Ευάγγελος : *Χρονικά και «καιρικά» κατηγορίαί*, ΕΕΦΣΠΑ, τομ. ΙΒ' (1961-62).
- Παπανούτσος, Ε.Π. : *Γνωσιολογία*, Ίκαρος, Αθήνα 1954.